

*Підгрушній Г.П.,
доктор географічних наук,
завідувач сектора територіальної організації
суспільства Інституту географії НАН України*

ПОЛІЦЕНТРИЧНА МОДЕЛЬ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ

В основі виживання України як самостійної держави, її висхідного розвитку лежать імперативи децентралізації та формування інноваційної економіки. Жодних альтернатив цьому не існує, оскільки вектор соціально-економічного розвитку країни та її регіонів визначається глобальними трендами світогосподарської системи.

Сьогодні ця система перебуває в стані біфуркації, що знайшло свій вираз у глобальній соціально-економічній та суспільно-політичній кризі. Однак цей стан не є спонтанним і досить чітко вписується у циклічні закономірності стадійно-еволюційного розвитку суспільства, логіка яких інтерпретується як природно-історичний процес, прояв прогресу та самоорганізації людства.

У нинішній ситуації має місце накладання низки соціально-економічних флуктацій, зумовлених переходом провідних економік світу в фазу стагнації п'ятого та ініціації шостого інноваційних циклів і, відповідно, початком зміни технологічних укладів. Ці зміни «пов'язані, з одного боку, з динамічно зростаючою самодостатністю системоутворюючих суб'єктів нової глобальної спільноти, з іншого – мережевою структурізацією світової спільноти. ... У результаті змінюється стратегічна спрямованість загального вектора глобальної еволюції – її домінантою стає процес децентралізації, утвердження пріоритетності горизонтальних взаємозалежностей, їх дестандартизація, небачене досі примноження форм і типів варіантності» [1].

Зважаючи на стрімке входження України в глобальний і передусім європейський соціально-економічний простір, особливої гостроти та актуальності набуває проблема інституційної адаптації держави до нових умов, впорядкування її просторового розвитку. Таким чином, постає проблема компліментарності організації соціально-економічного простору держави новим трендам глобального розвитку. Іншими словами,

мова йде про те, щоб просторова організація господарства і розселення країни оптимально сприяла її ефективному, інноваційному розвитку на демократичних засадах. Досягнення цієї мети в сучасних умовах можливе лише на основі формування просторового базису децентралізації, нівелювання територіальних диспропорцій та розвитку мережевого суспільства.

Очевидно, що така модель просторової організації суспільства має ґрунтуватися на концепції формування збалансованої системи полюсів соціально-економічного розвитку [2]. Ця концепція має особливе значення для практики просторового планування, оскільки забезпечує теоретико-методологічне підґрунтя для прийняття проектних рішень щодо ключових проблем просторового розвитку – визначення перспективних центрів розвитку господарства регіонів, «фокусних точок» вкладання інвестицій, формування полюсів, осей та ареалів зростання, здатних забезпечити збалансований просторовий розвиток держави.

Такий розвиток забезпечується в результаті формування збалансованої за ієрархічним принципом системи полюсів зростання, здатної стимулювати та підтримувати соціально-економічний розвиток територіальних таксонів усіх рівнів – від локального до загальнонаціонального.

Аналіз наукових розробок та вивчення досвіду функціонування полюсів розвитку дає підстави розглядати їх як центри соціально-економічної активності, що характеризуються викладеною нижче низкою ознак.

1. Для полюсів притаманна вища, ніж у навколишніх господарських центрах, динаміка розвитку, яка зумовлює ускладнення їх внутрішньої економічної, соціальної, планувальної та організаційної структури.

2. Така динаміка зумовлена наявністю в полюсах певних видів економічної діяльності, матеріальних (пам'ятки історії та культури, сакральні об'єкти тощо) та нематеріальних (бренд території, креативна та ділова активність населення тощо) активів, здатних створювати ефекти мультиплікатора й акселератора.

3. Визначальною ознакою розвитку полюсів слід вважати активну реалізацію зовнішніх функцій, що зумовлюють стимулюючий вплив на соціально-економічний розвиток прилеглої до них території. Тут ідеться про генерування полюсом імпульсів розвитку, що поширюються на навколишню територію.

За своєю суттю ідея оптимізації просторової організації суспільства на основі формування збалансованої системи полюсів соціально-економічного розвитку відповідає основним положенням концепції поліцентризму в територіальному розвитку, доповнює та поглиблює їх.

Термін «поліцентричний просторовий розвиток» вперше широко застосований у Керівних принципах сталого просторового розвитку Європейського континенту. Такий розвиток «передбачає існування плюралістичної системи схожих за розмірами міських агломерацій на різних рівнях територіальної ієрархії на відміну від ситуації, коли єдиний великий міський центр домінує на кожному рівні та навіть унеможливорює існування проміжних рівнів» [3, с. 117]. Тим самим поліцентричність поселенської мережі забезпечує збалансованість територіального розвитку, нівелювання його диспропорцій.

Поліцентричність має забезпечувати збалансованість на усіх територіальних рівнях: на міжнародному – сприяти виникненню нових метрополісів, здатних знижувати ефект надмірної економічної поляризації в глобальних містах; на національному – сприяти створенню збалансованої системи зростаючих міст, у якій не було б надмірного домінування лише єдиного столичного центру; на регіональному – підтримувати зростання середніх та малих міст, що в кінцевому результаті сприятиме розвитку сільської території.

Концепція поліцентризму та ідеї формування збалансованої системи полюсів соціально-економічного розвитку чітко кореспондуються з основними завданнями державної регіональної політики, спрямованої на загальне зростання економічної активності, продуктивності праці та якості життя в регіонах держави, згладжування різких диспропорцій у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів, на прогресивні трансформації в структурі економіки, соціальної сфери та системи розселення країни.

Таким чином, постає цілком конкретна наукова та практична проблема: визначити рівень сформованості системи полюсів соціально-економічного зростання в Україні та її відповідність моделі поліцентричного просторового розвитку; розробити напрямки розвитку системи полюсів зростання з метою вдосконалення просторової організації господарства та розселення країни в контексті глобальних трендів суспільного розвитку.

Дослідження системи полюсів соціально-економічного зростання, особливостей її формування та збалансованості ґрунтується на аналізі параметрів розвитку центрів соціально-економічної активності країни, що перебувають в ієрархічній супідрядності. Доцільним при цьому є використання індикативних показників, що відображають найсуттєвіші сторони соціального та економічного розвитку окремих поселень країни. Серед таких показників слід назвати динаміку чисельності населення, його міграційну та господарську активність, інвестиційну привабли-

вість тощо. Саме ці показники прямо чи опосередковано відображають різні аспекти соціально-економічного розвитку поселень, його динамізм, наявність мультиплікативних ефектів, активність зовнішніх функцій тощо. Іншими словами, мова йде про можливість ідентифікувати окремі поселення як полюси соціально-економічного розвитку різного рівня сформованості.

Одним із основних індикативних показників при цьому слід вважати динаміку чисельності населення в міських поселеннях країни. Цей показник відображає зміни демографічної ситуації, що визначаються динамікою умов та якості життя населення в центрах соціально-економічної активності. Покращення цих характеристик свідчить про позитивну динаміку розвитку центру, що набуває ознак полюса соціально-економічного зростання.

Проведений аналіз динаміки чисельності населення міських поселень засвідчив, що їх мережа в Україні нині є вкрай розбалансованою і перебуває в стані глибокої кризи [2]. Із близько 1320 міських поселень країни до категорії згасаючих та стагнуючих потрапляє 1163. У них проживає майже 55% всього населення України.

Згасаючі та стагнуючі центри поширені повсюди по території країни, найбільша їх концентрація спостерігається на Донбасі. До їх числа належать переважно моно- та вузькоспеціалізовані на виробництвах першого та другого технологічних укладів нереструктуризовані промислові центри.

Значна концентрація згасаючих та стагнуючих центрів спостерігається у депресивних сільськогосподарських ареалах, віддалених від регіональних та міжрегіональних центрів. Занепад сільського господарства та інфраструктури і пов'язана з ним депопуляція периферійних сільських територій зумовили згасання їхніх консолідуючих центрів.

До категорії зростаючих центрів, окремі з яких мають риси полюсів розвитку, належать 92 міських поселення, де проживає лише 9,1% населення України. При цьому зростаючі центри розміщені по території країни вкрай нерівномірно. Основна їх кількість зосереджена в метрополісних ареалах довкола Києва, Харкова, Львова, інших великих міст та в рекреаційних зонах півдня країни.

З показниками динаміки чисельності населення міських поселень значною мірою корелюють показники його міграційної активності. Ці досить лабільні показники чітко фіксують особливості динаміки соціально-економічного розвитку міст, віддзеркалюючи при цьому наявність у населених пунктах можливостей працевлаштування та самореалізації населення тощо. Наявність та розширення таких можливостей у місь-

ких поселеннях свідчить про набуття ними рис, притаманних полюсам розвитку.

Для аналізу ми використали абсолютні та відносні (у розрахунку на 1 тис. жителів) середньорічні показники сальдо міграції за період 2010–2014 рр. Аналіз проводився за вибіркою, що складається з 570 міських поселень України – обласних та районних центрів, міст обласного підпорядкування та ін.

Було встановлено, що 310 із цих поселень (55% від їх загальної чисельності) характеризуються від'ємним сальдо міграції. У зв'язку зі слабким розвитком своєї соціально-економічної бази більшість із цих міст залишаються не привабливими для життя людей, неспроможними реалізовувати свої консолідуючі функції. До таких функцій ми відносимо здатність населеного пункту «утримувати» та «закріплювати» населення на певній території, виступати її об'єднуючим соціально-економічним та культурним ядром.

До числа міських поселень з від'ємним сальдо міграції належать переважно селища міського типу та малі міста. Вони утворюють широку, практично суцільну смугу, що простяглася від північних районів Волинської, Рівненської та Житомирської областей до узбережжя Азовського моря і Донбасу. Інший досить обширний ареал міських поселень з від'ємним сальдо міграції сформувався на депресивних територіях Чернігівської та Сумської областей.

Додатним сальдо міграції характеризуються найбільші міста – міжрегіональні центри України – Київ, Харків, Одеса та міські поселення, що розташовані в зонах їх інтенсивного впливу. Саме тут формуються сьогодні метрополісні регіони, які мають найпривабливіші в країні умови для життя населення, його самореалізації. Досить високим додатним сальдо міграції характеризується низка міст Західної України – Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Луцьк, Мукачеве та ін.

Незначне додатне сальдо міграції мають міста промислового Придніпров'я – Дніпро, Кам'янськ, Кременчук, Марганець, Вільнянськ та ін. Окремим ареалом до російської окупації Криму виділялися його приморські міста – Севастополь, Ялта, Алушта, Судак, Феодосія та ін., які також мали додатне сальдо міграції.

Серед головних індикативних показників, що дають можливість ідентифікувати полюси зростання в системі соціально-економічних центрів, слід назвати рівень їх господарської активності. Цей показник, відображаючи міру залученості населення в господарську діяльність, показує ступінь диференціації економічного розвитку різних центрів. При цьому високий рівень залученості населення в діяльність значної

кількості суб'єктів господарювання є свідченням їх пропульсивності, наявності в центрах соціально-економічної активності мультиплікативних ефектів, а відтак і ознак полюсів зростання. Індекс господарської активності центру є співвідношенням кількості його суб'єктів господарювання, визначених за Єдиним державним реєстром підприємств та організацій у розрахунку на 1 тис. жителів до аналогічного середньодержавного показника.

З усієї взятої для аналізу вибірки міських поселень лише 67 (близько 12% загальної кількості) мають вищий від середньодержавного рівень господарської активності. Тобто відповідний індекс становить більше 1. Найвищий рівень господарської активності мають міжрегіональні центри країни – Київ, Дніпро, Одеса, Львів та окремі регіональні центри – Ужгород, Луцьк, Тернопіль, Івано-Франківськ, Чернівці, Кропивницький, Запоріжжя, Полтава, Суми та ін.

Загалом слід констатувати, що господарська активність має яскраво виражений осередковий характер. Лише єдиний у країні ареал цієї активності формується в межах Київського метрополісного регіону. Вся ж інша територія поза межами цього регіону та окремих переважно міжрегіональних та регіональних центрів є практично суцільною зоною зниженої господарської активності.

Важливим індикатором, що засвідчує наявність в окремих центрах сприятливих умов для ведення бізнесу та примноження капіталу, є обсяги прямих іноземних інвестицій. Вкладений у господарські об'єкти акціонерний капітал іноземних інвесторів є одним із визначальних чинників розвитку центрів соціально-економічної активності країни, формування у них акселераційних та мультиплікативних ефектів. Таким чином, достатні обсяги прямих іноземних інвестицій є важливою передумовою трансформації центрів у полюси соціально-економічного розвитку.

Для аналізу ми використали показники загальних обсягів прямих іноземних інвестицій та у розрахунку на 1 жителя центрів у доларах США. Найбільші обсяги прямих іноземних інвестицій зосереджені у міжрегіональних центрах – Києві, Дніпрі, Харкові, Львові, Одесі та великих промислових і транспортних центрах країни – Кривому Розі, Запоріжжі, Маріуполі, Горішніх Плавнях, Чорноморську, Сумах, Калуші та ін.

Із загальними обсягами прямих іноземних інвестицій тісно корелюють їх обсяги у розрахунку на 1 мешканця центрів. Середній по країні показник становить близько 1,3 тис. дол. США у розрахунку на людину. Лише у 76 центрах соціально-економічної активності (13% від взятої для аналізу вибірки міст) цей показник є вищим від середнього по кра-

їні. В цілому ж слід констатувати, що територіальний розподіл прямих іноземних інвестицій у країні має дуже нерівномірний, осередковий характер.

На основі ранжування рядів індикативних показників для кожного із центрів була встановлена середня бальна оцінка. Її максимальне значення свідчить про наявність у центрі основних ознак полюса соціально-економічного розвитку; мінімальне – про їх відсутність, а відтак і про недостатні можливості для перетворення центру у полюс розвитку. Така бальна оцінка та поєднаний аналіз індикативних показників дозволили здійснити групування центрів соціально-економічної активності за можливостями їх трансформації у полюси зростання. Умовно були виділені такі їх групи:

1. Сформовані полюси соціально-економічного розвитку.
2. Полюси розвитку, що формуються.
3. Центри соціально-економічної активності, що мають передумови для трансформації у полюси зростання.
4. Центри соціально-економічної активності з недостатніми можливостями для трансформації у полюси зростання.

Дослідження показало, що система полюсів соціально-економічного розвитку країни по суті є розбалансованою і фактично не сформованою. В країні відсутній повноцінний «каркас» опорних центрів (полюсів чи ядер розвитку), який був би здатен забезпечувати, стимулювати та підтримувати територіально рівномірний, збалансований розвиток держави.

На сьогоднішній день в Україні до числа більш-менш сформованих полюсів соціально-економічного розвитку можна віднести лише чотири її міжрегіональних центри – Київ, Харків, Дніпро та Одесу. Львів як міжрегіональний центр є полюсом зростання, що активно формується. До початку російської інтервенції у 2014 р. до цієї групи належав і Донецьк.

Ще два полюси розвитку України – Бровари та Бориспіль – перебувають у межах Київського метрополісного регіону. Разом з іншими перспективними полюсами – Ірпенем, Обуховим, Вишневим – вони формують поки що єдиний у країні регіон соціально-економічного зростання. При цьому слід відзначити, що найбільш динамічним серед усіх полюсів розвитку є Київ. Підтвердженням тому є динаміка виробництва ВВП у міжрегіональних центрах України [4, с. 102–118].

Проблема формування системи полюсів зростання набуває особливої актуальності у зв'язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи в Україні. Відповідно до проекту Закону про адміністра-

тивно-територіальний устрій [7] в Україні передбачається трирівнева модель адміністративно-територіального устрою. Центральне місце в ній належить місцевим громадам. У свою чергу об'єднані громади формують райони (повіти, департаменти), кількість яких у перспективі має значно скоротитися.

На сьогоднішній день існує кілька варіантів перспективного районного поділу в Україні. Серед них найбільш обґрунтованими слід вважати модель повітового устрою України, розроблену І. Коліушко [5], та модель районного поділу Ю. Ганущака [6]. Зіставлення цих та інших моделей, зокрема системи планувальних районів, виділених у Схемах планування території областей України, розроблених Українським державним науково-дослідним інститутом проектування міст «Діпромiсто» ім. Ю.М. Білоконя, дозволило визначити 140 перспективних центрів, покликаних забезпечити не тільки ключову адміністративно-організуючу, а й соціально-економічну функцію. По суті ці центри мають стати основою перспективного каркаса соціально-економічного розвитку території країни.

Усе це зумовлює необхідність визначення рівня соціально-економічного розвитку центрів перспективних районів, їх активності у виконанні консолідуючих функцій, міри їх сформованості як полюсів зростання. Адже збалансованого територіального розвитку держави в ідеалі можна досягти за умови, коли ці центри будуть трансформованими у полюси соціально-економічного розвитку або, принаймні, набудуть їх основних ознак.

Ситуація, яка склалася сьогодні в країні, засвідчила, що зі 140 перспективних центрів районів та регіонів лише 7 є сформованими полюсами соціально-економічного розвитку; 17 – полюсами, що активно формуються; 52 – центрами соціально-економічної активності, що мають передумови для трансформації у полюси зростання; 64 – центрами соціально-економічної активності з недостатніми можливостями для трансформації у полюси зростання.

Поєднаний аналіз центрів за ієрархічним рівнем у системі розселення та рівнем сформованості як полюсів соціально-економічного розвитку дозволив виділити 9 їх типів. Кількість центрів, що входять до кожного з них, наведено у табл.

Як показав аналіз, регіональні центри здебільшого формуються як полюси зростання або мають передумови для трансформації в них. Найнижчим рівнем сформованості полюсів зростання характеризуються районні центри. На сьогоднішній день більше 55% цих центрів не мають достатніх передумов та можливостей для трансформації у полю-

Типізація центрів соціально-економічної активності за ієрархічним рівнем та сформованістю як полюсів зростання в Україні

Рівень сформованості полюсів соціально-економічного розвитку	Ієрархічний рівень центрів у системі розселення країни			
	міжрегіональні	регіональні	районні	всього
Сформовані полюси соціально-економічного розвитку	4		3	7
Полюси, що формуються	2	7	8	17
Центри соціально-економічної активності, що мають передумови для трансформації у полюси зростання		12	40	52
Центри соціально-економічної активності з недостатніми можливостями для трансформації у полюси зростання		1	63	64
Усього	6	20	114	140

си соціально-економічного розвитку. Ще складніша ситуація склалася з перспективними центрами громад, більша частина яких є депресивними поселеннями з деградованою містоформуючою базою.

Усе це створює серйозні виклики та загрози щодо можливостей ефективної реалізації адміністративно-територіальної реформи в державі й зумовлює необхідність розробки системи заходів, спрямованих на трансформацію центрів соціально-економічної активності у полюси зростання, та формування їх ієрархізованої і збалансованої системи.

Як засвідчує світова практика, створення мережі полюсів соціально-економічного зростання є необхідною умовою й у вирішенні проблем регіонального розвитку. Створення цих полюсів пов'язано зі стимулюванням окремих видів економічної діяльності, що характеризуються потужним мультиплікативним ефектом і поширюють імпульси розвитку на оточуючу територію. В умовах становлення постіндустріального суспільства такими видами економічної діяльності виступають не тільки промислові виробництва, а й галузі третинного та четвертинного секторів економіки, матеріальні та нематеріальні активи розвитку.

Таким чином, в основі формування полюсів розвитку лежить трансформація містоформуючої бази центрів соціально-економічної активності. Створення системи полюсів зростання, до складу якої можуть входити окремі вісі, вузли та ареали, спрямовано на звуження депресив-

них ареалів у регіонах держави, підвищення рівня їх соціально-економічного розвитку.

Серед конкретних заходів, покликаних забезпечити трансформацію центрів соціально-економічної активності в полюси зростання, перед усім слід назвати:

1. Реіндустріалізацію міст на новій технічній та технологічній основі, характерній для п'ятого та шостого технологічних укладів і постіндустріального етапу суспільного розвитку. Ключову роль при цьому мають відіграти індустріальні та технологічні парки.

2. Кластеризація економіки міст на основі комплексного використання наявних на території умов та ресурсів. Мова, перед усім, іде про глибоку переробку місцевої сільськогосподарської, будівельної, лісової та іншої сировини. Важливе значення має також створення локальних економічних кластерів легкої промисловості, металообробки тощо.

3. Розвиток у містах позаіндустріальних видів економічної діяльності і передусім туризму та рекреації, логістики, виставкової діяльності, що характеризуються потужним пропульсивним ефектом.

4. Широке використання в містах матеріальних (пам'ятки історії та культури, сакральні об'єкти тощо) та нематеріальних (бренд території, креативна та ділова активність населення тощо) активів, здатних створювати ефекти мультиплікатора.

Висновки

1. Проведене нами дослідження показало, що в країні відсутній повноцінний «каркас» опорних центрів (полюсів чи ядер розвитку), який був би здатен забезпечувати, стимулювати та підтримувати територіально рівномірний, збалансований розвиток держави. Система полюсів соціально-економічного розвитку країни є розбалансованою і несформованою.

2. На сьогоднішній день в Україні до числа сформованих полюсів соціально-економічного розвитку належать лише чотири її міжрегіональних центри – Київ, Харків, Дніпро та Одеса. Ще два полюси розвитку України – Бровари та Бориспіль – перебувають у межах Київського метрополісного регіону. Разом з іншими перспективними полюсами – Ірпенем, Обуховим, Вишневим – вони формують поки що єдиний у країні регіон соціально-економічного зростання.

3. Регіональні центри здебільшого формуються як полюси зростання або мають передумови для трансформації в них. Найнижчим рівнем сформованості полюсів зростання характеризуються районні центри.

4. Ситуація, що склалася, створює серйозні виклики та загрози щодо можливостей ефективної реалізації адміністративно-територіальної реформи в державі та зумовлює необхідність розробки системи заходів, спрямованих на трансформацію центрів соціально-економічної активності у полюси зростання, і формування їх збалансованої системи.

Список літератури

1. *Гальчинський А.* Глобальна перспектива – не багатополярний, аполярний світ // Дзеркало тижня. – 3 лютого 2017 р.

2. *Подгрушній Г.П.* Значення полюсів соціально-економічного розвитку у вдосконаленні територіальної організації суспільства // Український географічний журнал. – 2013. – № 4. – С. 40–48.

3. *Куйбіда В.С., Негода В.А., Толкованов В.В.* Регіональний розвиток та просторове планування території: досвід України та інших держав-членів Ради Європи: збірник нормативно-правових актів і науково-аналітичних матеріалів з питань регіонального розвитку та просторового планування. – К.: Крамар, 2009. – 170 с.

4. *Подгрушній Г.П.* Постиндустриальные трансформации в экономике больших городов Украины / Функции городов и их влияние на пространство: Монография / Под. ред. Л.Г. Руденко. – К.: Феникс, 2015. – С. 102–118.

5. *Коліушко І.* Повітова Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/36383/>

6. *Гануцак Ю.* Територіальна організація влади. Стан і напрямки змін. – К.: Легальний статус, 2012. – 348 с.